

Олександр БЕЗРУЧКО**НЕЗНАНИЙ ЛИСТ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА
ДО СТАНІСЛАВА КОСІЮРА**

У 1930 р. на базі Одеського державного технікуму кінематографії (далі – ОДТК) та кінофакультету Київського художнього інституту (далі – КХІ) було організовано Київський державний інститут кінематографії (далі – КДІК), одним із викладачів якого став Олександр Петрович Довженко.

Уже перша вступна лекція Олександра Довженка не лишила студентів байдужими: “Олександр Петрович вразив нас пристрасністю своєї мови; така ж пристрасність і захопленість пронизували всю його творчість, робили його фільми схожими на натхненні пісні”¹. З перших днів навчання керівництво КДІКу приділяло значну увагу перегляду студентами фільмів, вважало за необхідне інтегрувати їх у навчальний процес², а тому продовженням вступної лекції Довженка став перегляд його фільмів: “В інституті ми, студенти, кілька разів переглядали його “Звенигору”, “Арсенал”, запекло сперечалися про них і знали – так чи інакше це твори величезної ваги, вони являють собою епоху в розвитку кіно. І хоч і важко давалася спочатку Довженкова наука, ми поступово навчилися уважно придивлятися до кожного кадру, відшукувати в ньому підтекст, промовистий зміст”³.

Але найсильніше враження справив на молодих кінематографістів фільм “Земля”, після перегляду якого в інституті навіть проводилися дискусії. Одна з них мала назву “Про філософське коріння “Землі”⁴.

Довженко ґрунтовно аналізував “Землю”, в якій “переніс центр ваги на людину”⁵. Він закликав студентів бути уважними до людей, вивчати “їх психологію, сподівання, боротьбу, мрії – те, що складає зміст їхнього існування. Інакше в наших фільмах буде не справжнє життя, а вигадане, неправдиве, нудне й нікому не потрібне”⁶.

Яскрава харизма й талант пристрасного промовця (“Говорив Довженко дуже своєрідно – найпростіші, повсякденні речі набували для слухачів додаткового змісту, піднімаючись і поглиблюючись одночасно”⁷), а, головне, талановиті фільми митця спричинювали те, що учні режисерського відділу КДІКу бажали навчатися режисурі саме в нього. У свою чергу, й Довженко мав величезне бажання працювати зі студентами: “Урочисто обіцяю вам і всьому режисерському курсові використати вашу молоду енергію, творчий запал у моєму першому звуковому новому фільмі”⁸.

Після закінчення “Івана” у КДІКу відбулися прем’єра та громадське обговорення фільму⁹. Студенти сподівались, що після закінчення фільмування Довженко розпочне обіцяний курс лекцій з кінорежисури, але ці надії лишилися марними.

Для того, аби зрозуміти, чи міг талановитий митець у той час займатися педагогічною діяльністю в Україні, варто проаналізувати тодішню ситуацію.

Навіть беручи до уваги стан здоров'я Довженка (він страждав від нападів стенокардії) та його велику навантаженість роботою, видається, що глибинне коріння того, що один з найвидатніших майстрів світового кіно так і не зміг працювати з молодими кінематографістами, слід шукати в іншому.

Тож надамо слово самому О. Довженкові: “Навіть студенти, що відбували практику в моїй групі (“Іван”), вважалися в інституті довженкістами, тобто контрреволюціонерами в кіно. Я був позбавлений можливості виховувати кадри. А в тому, що мене не запросили до Київського кіноінституту хоча б лектором, я вбачав небажання, щоб хто-небудь у мене вчився”¹⁰.

С. Плачинда так характеризує тогочасну обстановку в Україні: “У Києві навколо Довженка створилася нестерпна атмосфера недовіри, підозри. Під виглядом зменшення навантаження він був звільнений від читання спецкурсу в Київському кіноінституті... Почалися щоденні нервові зіткнення з начальством, дріб'язкові образи, наклепи, брудні дорікання”¹¹.

Таким чином, О. П. Довженку, який мав хист та освіту педагога (закінчив Глухівський учительський інститут (далі – ГУІ) в 1914 р. і навіть “викладав фізику, природознавство, географію, історію, гімнастику”¹² в 1914–1917 рр. у Житомирському другому вищому початковому училищі (далі – ЖДВПУ), на батьківщині намагалися всіляко перешкоджати не лише у творчості, але й у педагогічній діяльності.

Згідно з тогочасними публікаціями, директор КДК у М. Харитонов у 1932 р. стверджував, що творчі працівники мають дуже низький теоретичний та політичний рівень. Логічно зробити припущення, що Довженка це не стосувалося. Закордонне відрядження з метою вивчення нових досягнень у галузі звукового кінематографа та популяризація радянського кіномистецтва шляхом як перегляду фільмів, так і читання Олександром Петровичем лекцій – доказ досить високого теоретичного рівня митця.

В. Пригоровський вважав, що вже замолоду Довженко був чудовим педагогом. Так, під час навчання в ГУІ він не лише заробляв на життя уроками, але й, за свідченнями глухівчан, “безкоштовно допомагав в позаурочний час відстаючим учням місцевої гімназії”¹³. У зв'язку з мобілізацією частини викладачів ЖДВПУ на Першу світову війну на Довженка “навалився тягар майже половини предметів навчального плану: географія, фізика, малювання, гімнастика, історія та природознавство”¹⁴, але Олександр Петрович блискуче впорався з цим навантаженням. Один із житомирських учнів, П. Космінський, згадував, що Довженко завжди був оточений вихованцями, яким “прищепив любов до рідної мови та літератури, театру й співів”¹⁵.

В автобіографії 1939 р. Довженко намагався розібратися, чи був він гарним учителем: “Тепер я іноді зустрічаю колишніх своїх учнів. Це вже немолоді люди різних професій. Я питаю їх – чи був я хорошим учителем? Кажуть – був. Не стільки хорошим учителем, як хорошим вихователем. Ці відповіді сповнюють мене радістю. Навряд чи я був хорошим вихователем у звичайному розумінні цього слова... Був я з ними до кінця відвертим”¹⁶.

Довженко й зі студентами, і з професорами був щирим, і тому, мабуть, у нього серед викладачів Київського кіноінституту були не лише друзі, але й недруги, які перешкоджали його педагогічній діяльності.

Та, все ж, головною причиною було те, що митця вважали представником табору “попутників”: “Довженко був на Україні центром, навколо якого групувалася величезна кількість художньо-творчих працівників, зокрема на його квартирі постійно збиралися: Ржешевський (режисер-сценарист), Гавронський (викладач кіноінституту), Бажан, Фальковский, Уліцька, Такке й інші, котрі характеризуються агентурою, як “праві попутники”¹⁷.

Постійну увагу спецслужб УРСР до діяльності Довженка та його прибічників засвідчують¹⁸ документи відомчих архівів прокуратури, суду та колишнього КДБ України, серед яких “Рапорт оперуповноваженого ДПУ УРСР про враження після закритого громадського перегляду звукового кінофільму “Іван” від 6 листопада 1932 року”¹⁹, а також нещодавно розсекречені документи з архіву СБУ²⁰.

Влада боялася впливу Довженка на молодих кінематографістів: “в кіноінституті... студентство: Лисогорко Ян, Крикун Григорій, Шеренц (Ференц Теодозій. – О. Б.), Сасім Микола та інші починають схилитись перед культом Довженка, як божка української кінематографії... Вся робота... в кіноінституті спрямовується... з орієнтовною точкою на “єдиноправильний” метод в кінематографії – творчий метод О. П. Довженка... Через творчий метод О. Довженка вони намагаються спрямувати всю роботу українського кінематографічного процесу. Творчий метод О. Довженка вони оголосили за орієнтовний, за домінуючий метод доби, що в принципі суперечить політиці партії в царині мистецького літературного і взагалі культурного процесу”²¹. Та, незважаючи на всі заборони й перешкоди педагогічній діяльності Довженка, як зазначив Т. Левчук, “ми всі стали довженківцями – безкомпромисними прихильниками його могутнього таланту”²².

Реакція владних структур не забарилася: у грудні 1932 р. з фільму “Іван” на Україні були вилучені “найбільш політично невитримані кадри”²³, а навесні 1933 р. “припинилося демонстрування фільму “Іван” на екранах республіки. Склалися умови, коли Довженко не міг творчо працювати”²⁴.

До якого стану був доведений митець, можна зрозуміти з його листа репресованому невдовзі професору І. Соколянському: “У мене зараз сильна гіпертонія загрозливого типу... Я нічого хорошого для себе не очікую... Коли я думаю, що мені треба повертатися до Харкова, мені стає страшно”²⁵.

Прагнучи займатися в Україні творчою та педагогічною діяльністю, О. П. Довженко був змушений звернутися до українського можновладця С. В. Косіора з листом, текст якого вдалося виявити у ЦДАГО України (ф. 1 “Центральний Комітет Компартії України”, оп. 20 “Документи відділів ЦК КП(б)У 1918–1941 рр.”, справа 5306 “Доповідні записки ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б), листи тресту “Українфільм” про роботу радянської кінематографії).

Наприкінці листа Довженко благав про допомогу: “От чому мені зараз дуже важко... я в перший раз у житті опинився в тупику”²⁶. Але відповіді митець так і не отримав.

У нещодавно розсекречених документах з архівів СБУ простежуються дві версії залишення Довженком України. Він сам говорив, що “коли б після свого фільму “Іван” він не виїхав би до Москви, якби за нього не заступився

тов. Сталін, то на Україні його б охоче “з’їли”, а може бути “посадили”, тим більше, що він і в боротьбистів, і у Вапліте, тобто був зв’язаний з націоналістичними колами”²⁷; є й інша версія – його дружини й помічниці Ю. Солнцевої, яка “вважає, що на Україні Довженка цькували, тому що “вони не терплять людей, що піднімаються вище середнього рівня”, і переїзд Довженка в Москву пояснює бажанням позбутися цього цькування”²⁸.

Напрошується висновок: після розгрому “Івана” О. П. Довженко зрозумів нагальну необхідність залишити Україну: “Я виїхав до Москви, щоб більше не жити в українському оточенні, не бути одіозною фігурою і не мучитися від різних випадковостей. Я почав працювати на “Мосфільм”²⁹.

¹ Левчук Т. В. С любов’ю к зрителю / Лит. запись И. Рачука, В. Черного. – М.: СК ССРСР, Бюро пропаганды сов. киноискусства, 1974. – С. 5.

² ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 59.

³ Григор’єв Г. Що було, те бачив: Спогади. – К.: Рад. письменник, 1966. – С. 222.

⁴ Карасьов С. Реалізуємо ухвалу ЦК ВКП(б) від 23 квіт. // Кіно-кадри. – 1932. – 9 черв.

⁵ Довженко О. П. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 4. – С. 187.

⁶ Григор’єв Г. Названа праця. – С. 227.

⁷ Искусство кино. – 1984. – № 10. – С. 84.

⁸ Левчук Т. Перше сторіччя його безсмертя // Архів Нац. кіностудії худож. фільмів О. Довженка, фонд “Левчук Т. В.” – Арк. 82.

⁹ За більшовицьку пильність у боротьбі за пролетарський фільм: [Ред.ст.] // За більшовицький фільм. – 1933. – 17 серп.

¹⁰ Довженко О. П. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 1. – С. 31.

¹¹ Плачинда С. П. Олександр Довженко: Життя і творчість. – К.: Рад. письменник, 1964. – С. 117.

¹² ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 115, арк. 16.

¹³ Пригоровський В. Олександр Довженко – педагог // Жовтень. – 1974. – № 9. – С. 125.

¹⁴ Там само. – С. 126.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 115, арк. 16.

¹⁷ Галузевий держ. архів Служби безпеки (ГДА СБ) України, ф. 11, спр. С-836, арк. 78.

¹⁸ Попик В. Під софітами ВЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ-КДБ // Дніпро. – 1995. – № 9–10. – С. 21–59.

¹⁹ Рапорт оперуповноваженого ДПУ УРСР про враження після закритого громадського перегляду звукового кінофільму “Іван” // ЦДАМЛМ України, ф. 1196, оп. 2, спр. 5.

²⁰ Безручко Олександр. Нові документи з архіву СБУ: штрихи до портрета Олександра Довженка // Архіви України. – 2005. – №1–3. – С. 37–60.

²¹ ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, арк. 45.

²² Левчук Т. В. Тому що люблю: Спогади кінорежисера. – К.: Мистецтво, 1987. – С. 57.

²³ Повідомлення ДПУ УРСР до ДПУ СРСР про вилучення найбільш політично невитриманих кадрів з кінофільму “Іван” // ЦДАМЛМ України, ф. 1196, оп. 2, спр. 6, арк. 6.

²⁴ *Плачинда С. П.* Олександр Довженко: Життя і творчість. – К.: Рад. письменник, 1964. – С. 117.

²⁵ *Довженко О. П.* Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 5. – С. 336.

²⁶ Лист О. П. Довженка до С. В. Косіора від 25 листопада 1932 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5306, арк. 34.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, арк. 189.

²⁸ Там само, арк. 78.

²⁹ *Довженко О. П.* Твори: У 5 т. – Т. 1. – С. 34.

Лист О. П. Довженка до С. В. Косіора

25 листопада 1932 р.

Глубокоуважаемый Станислав Викентьевич!

За два місяця до октябрських праздників товарищ А. Хвиля предложил мне окончить фильм “Иван” обязательно к годовщине. Не будучи уверенный в звуковой аппаратуре, я гарантии ему не дал. Я был очень напряжен и упорен эти два месяца. И к тому же еще трудолюбив.

Кроме фильма я поднял на ноги звуковой цех, почистил и выкрасил фабричные стены, от которых шулявские дальтоники пришли в ярость, нашедшую свое оформление в “Комсомольце Украины”.

Посадил на фабрике сад – 480 фруктовых деревьев и с ужасом думаю, что я наделал – ведь может оказаться, что это и не сад совсем, а биологизм, пантеизм, кулацкая вылазка на практике.

После того, как “Иван” после трех бессонных ночей перед окончанием был принят Репертуарным Комитетом и пошел на экран, т. Косячный вызвал меня из Москвы и предложил вырезать из картины 12 кусков, квалифицируя их как политически вредные – я зашатался и вот почему:

Во-первых, я считаю себя органически включенным в большое дело социалистического строительства и в этом плане осуществляю всю свою деятельность.

Во-вторых, я не согласен с тем, что допустил здесь даже невольную ошибку, скорее наоборот: я сознательно был несколько суров, скуп и неподатлив в отношении зрителя, не дав ему развлечься так, как ему бы хотелось.

На этот счет у меня были свои соображения, о которых я Вам напишу или сообщу лично, если мне представится эта очень важная для меня возможность.

В-третьих, я был лишен возможности в силу целого ряда обстоятельств, из которых самое главное – Ваша необычайная перегруженность, переговорить с Вами. Я как гражданин и художник отношусь к Вам с безграничным уважением и доверием.

Вот почему мне сейчас очень тяжело.

То, что делалось в украинской печати – в “Коммунисте” и “Комсомольце Украины”, во-первых, противоречит заверениям т. Хвили относительно чуткого, внимательного и научного подхода к анализу моего творчества, во-вторых, грубо и по нехорошему тенденциозно. Я не читал всех статей Ф. Т. в “Коммунисте”, но первая статья, что я читал, говорит мне о том, что автор ее злой и кинематографически несведущ.

Второй автор статьи в “Комсомольце Украины”, писатель-коммунист Иван Ле заявляет сейчас в Москве, что он не может скрыть своей радости по поводу моего позорного конца на Украине. Он рад, что наконец это произошло и что он

всегда считал, что режиссер кино из меня не выйдет. Кстати, он же в бытность свою печальным Зав[едующим] худ[ожественным] отделом кинофабрики утверждал мой сценарий, как пролетарское произведение, равного которого нет даже в украинской литературе.

Работа в кино для меня – это моя жизнь, поэтому я люблю свои будущие картины и жалею сделанные.

Вот [по]чему меня угнетают мрачные критики с отрицательной психикой и непрямой походкой.

О плюсах, о том, что у меня есть хорошего и ценного от кинематографической культуры, они не пишут. Для этого у них нет ни эрудиции, ни даже лексикона. Поэтому, не легче ли найти пару-другую дефектов творческого почерка, возвести все это в порок всего мировоззрения художника, ударить и испытать при этом свою страшную радость.

Дорогой Станислав Викентьевич, неужели постановление от 23 апреля прошло мимо меня и со мной повторяется история “Земли”?

И [по]чему мое имя стало скандальным? В РСФСР картина считается политически правильной.

А я в первый раз в жизни оказался в тупике.

С подлинным уважением к Вам и Вашей великой работе.

25 – XI – 1932.

А. Довженко.

Москва, Метрополь.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5306, арк. 34. Оригінал.